

Історія становлення та теоретична спадщина Франкфуртської школи (1930 – 1960 рр.)

Аналізується історія становлення та теоретичні здобутки діячів Франкфуртської школи. Розглядаються історичні етапи її функціонування та дається коротка характеристика діяльності лідерів її думки. Особливий акцент робиться на важливості та оригінальності внеску Франкфуртської школи для соціальних, філософських та політичних наук.

Ключові слова: Франкфуртська школа, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, критицизм, неомарксизм, одномірне суспільство.

Особливої уваги нині потребує вивчення культурних, політичних, економічних детермінант, що спричиняють негативні прояви глобальних трансформацій. Процеси та явища, які викликають в сучасній Україні широкий резонанс та стають темою численних дискусій, були предметом дослідження соціальної філософії Франкфуртської школи у 30 – 60-х рр. минулого століття. Серед них деградація свідомості під впливом ЗМІ, тотальність, підкорення особи владному впливу, духовний занепад, аксіологічна криза, уніфікація, одномірність, аполітичність, тотальне економічне координування суспільством, посилення бюрократичного пригнічення та інші, які в ході глобалізації стають реаліями планетарного масштабу. Детально розроблений франкфуртськими філософами понятійно-категоріальний апарат виявляється актуальним для сучасного українського суспільства, оскільки надає змогу докладних як теоретичних, так і емпіричних досліджень у сучасну добу, саме тому історія становлення та теоретичні підвалини цієї школи являють собою основну *проблему дослідження* даної статті.

Вивченням даної проблематики займалися різні дослідники, проте авторка хотіла б особливо виділити роботи Д. Келлнера [6] та А. Олівера [2], які критично розглядали соціальну філософію Франкфуртської школи, та твори видатних її теоретиків (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе), що склали *джерельну базу* для аналізу питань, поставлених у статті. Серед вітчизняних дослідників розв'язання даної проблеми започатковано науковцями Г.Осіповим [3], О. Льовкіною, В. Добриніною [5], які розглядали історію становлення та теоретичні здобутки Франкфуртської школи під різними кутами зору.

Метою статті є узагальнити особливості становлення та розвитку Франкфуртської школи як оригінального напрямку соціальних теоретико-прикладних досліджень.

Варто зауважити, що у даній статті акцент робиться саме на доведенні самотності та оригінальності концептів, вироблених теоретиками Франкфуртської школи, в контексті розгляду особливостей її становлення та еволюції.

Для початку варто зазначити, що Франкфуртська школа (Frankfurt School) – це критична теорія сучасного (індустріального) суспільства, різновид неомарксизму, осередок критицизму, заснований у Франкфуртському університеті 1923 р. Від 1935 до 1953 р. він діяв у вигнанні в США, а потім був відроджений у Франкфурті.

Франкфуртська школа виникла на базі Інституту соціальних досліджень (Institut für Sozialforschung) при Університеті Франкфурта–на–Майні. Хоча відлік її існування прийнято вести з 1930, коли інститут очолив Макс Хоркхаймер, але марксистські дослідження велися в Інституті з моменту його заснування в 1923. Перший його директор, історик і правознавець австромарксистського толку Карл Грюнберг, повернувшись до роботи в Інституті цілий ряд талановитих молодих інтелектуалів з комуністичними і соціал–демократичними переконаннями, заснував перший великий журнал з історії робочого руху в Європі і налагодив тісні зв'язки з Інститутом Маркса – Енгельса в Москві. Вже до 1930 у франкфуртському інституті були закладені основи майбутніх напрямів роботи, а його журнал включав новітні статті Карла Корша, Дьордя Лукача, Генріха Гроссманна і Давида Рязанова. Макс Хоркхаймер, що став директором Інституту в 1930, оголосив його метою розробку «соціальної філософії», доповненої емпіричними дослідженнями. В 1932 попереднє видання Інституту, «Архіви історії соціалізму і робочого руху», було замінено на «Журнал соціальних досліджень» [7].

Навколо Франкфуртської школи групувалися опозиційно налаштовані марксистські мислителі, що різко критично ставилися до капіталізму, але вважали, що ідеологи ортодоксальних лівих партій вихолостили і вульгаризували широту діалектичного аналізу. В умовах посилення нацистської партії Франкфуртська школа встигла врятувати архів Маркса і Енгельса, переславши його в Радянський Союз. Після приходу до влади нацистів близько 1933 – 1935 років Інститут розміщався в Женеві, а в 1935 році був переміщений до Нью–Йорку, після чого з 1941 року розміщався у Каліфорнії. Протягом цього періоду Інститут зіштовхнувся з багатьма проблемами, включаючи нову аудиторію американських соціальних науковців («social scientists»). У 1953 році Інститут зміг повернутися до Університета Франкфурту в Німеччину. З 1955 року Т. Адорно став співдиректором Інституту разом із М. Хоркхаймером, після смерті якого Франкфуртська школа як оригінальна та самотня система філософських поглядів перестає існувати, хоча Інститут Соціальних досліджень продовжував своє існування [7].

Якщо враховувати той факт, що подорожі Інституту не пройшли безслідно для світогляду його співробітників (тим паче, що і самі ці переїзди були викликані великими катаклізмами, які пережили спершу Німеччина, потім вся Західна Європа і, нарешті, весь світ), то в історії Франкфуртської школи можна буде виділити три найважливіші періоди: «європейський» (з моменту виникнення «школи» до еміграції її провідних теоретиків в США), «американський» (1939–1949 рр.), і нарешті – «західнонімецький» (50–60–і роки) [3,169].

«Європейський» період характеризується інституціоналізацією Франкфуртської школи в найширшому значенні цього слова на основі

об'єднання, головним чином філософського й соціологічного підходів до аналізу сучасного капіталістичного суспільства, тобто на основі соціологічної критики існуючих філософських і філософської критики соціологічних понять та уявлень; різким, полемічно загостреним розмежуванням зі всією рештою тенденцій і напрямками в західноєвропейській філософії і соціології, психології, політекономії і т.д. [3,172].

Отже, саме в цей період були закладені концептуальні основи діяльності Франкфуртської школи, що були розвинені та конкретизовані протягом подальших етапів її існування.

«Американський» період відмічений:

а) спробами надати «критичній теорії» по можливості більш позитивну, конструктивну форму;

б) прагненням «зукорінятися» на ґрунті інтелектуального життя США і перш за все визначити своє відношення до американської соціології – як в позитивному, так і в негативному аспектах; в позитивному – в значенні освоєння методики емпіричного дослідження; в негативному – в значенні поглиблення полеміки із загальною позитивістською методологією, основні критичні тези на адресу якої були вже сформульовані раніше [3,172].

Подібно до того як в «Авторитарній особистості» одержала підсумковий вираз конкретно-соціологічна (у франкфуртському її розумінні) робота Франкфуртського інституту в даний період, в «Діалектиці Просвітництва» була резюмована власне «соціально-філософська» лінія розвитку Франкфуртської школи: це була вища точка, досягнута школою на шляхах філософсько-історичної розробки «критичної теорії» [1,76].

Результатом роботи в США, таким чином, можна вважати оригінальні емпіричні дослідження, у яких були розвинені теоретичні положення, закладені раніше, та конструктивний розвиток критичної теорії Франкфуртської школи.

«Західнонімецький» період історії Франкфуртської школи характеризується:

а) широким розповсюдженням ідей школи, перш за все в США, потім у ФРН та інших західноєвропейських країнах, причому соціальною силою, сприяючою популяризації цих ідей, став рух «нових лівих», що виник наприкінці 50-х років і досяг кульмінації розвитку до кінця 60-х;

б) поглибленням теоретичних розбіжностей і політичних суперечностей усередині Франкфуртської школи, по-перше, у зв'язку з внутрішньою зміною, які зазнавали в цей період переконання окремих теоретиків школи, по-друге, у зв'язку з потребами популяризації її ідей і, по-третє, у зв'язку з актуальними задачами внутрішньої полеміки, що загострювалася серед різних представників школи [3,184].

Отже, якщо для першого періоду Франкфуртської школи найважливішим був внесок, зроблений Хоркхаймером і – в меншому ступені – Фроммом і Маркузе; якщо для другого періоду найважливішим був спадок Хоркхаймера і Адорно (роботи Фромма, не дивлячись на їх популярність, не зіграли на цьому етапі вирішальної ролі для розвитку школи в цілому), то у фокусі третього періоду опиняються Адорно (в теоретичному відношенні) і Маркузе (в політичному відношенні).

Франкфуртська школа оформилася на хвилі розповсюдження соціалістичних і фрейдистських ідей в середовищі західних інтелектуалів. Необхідність подальшого розвитку марксизму в умовах ХХ століття, на думку франкфуртців, обумовлювалася придушенням робочого руху в

Західній Європі та небезпеками, викликаними виникненням фашизму і нацизму.

Не дивлячись на загальноприйнятту назву – «школа», – деякі дослідники розглядають її більше як сукупність методів, доктрин, визначальних позицій, як групу індивідів, часто зі своїми власними інтересами та творчими планами, яких дещо поєднує і дещо розділяє [6]. Проте авторка більше схиляється до думки, що Франкфуртську школу як самобутню систему філософських поглядів більш коректно називати саме школою, оскільки ми можемо виділити основні тенденції її існування, ідейні джерела, методологічні принципи та основну тематику дослідження.

Отже, основна тенденція філософії представників даної школи полягає у зміненні філософських понять з політекономічними і соціологічними, внаслідок чого перші втрачають свою самостійність і перетворюються на віддзеркалення інших. Основними *ідейними джерелами* філософії Франкфуртської школи прийнято вважати марксизм, фрейдизм і гегельянство. З огляду на це, можна констатувати, що:

- у Маркса були взяті категорія відчуження, класова боротьба (де пролетаріат більше не активна сила). Всі суперечності капіталістичного суспільства зводилося до категорії відчуження. Історія капіталістичного суспільства розумілася як фатально необхідний процес прогресуючого божевілля розуму;

- у Фрейда взята ідея людини: структура особи і безсвідоме. Через фрейдизм – виходячи з принципу задоволення – задовольняються всі інстинкти, що приводить до контролю над особою. В боротьбі з природою і соціальним середовищем людина пригнічує інстинкти, керуючись принципом реальності, змінює їх. Тобто принцип задоволення підкоряється принципу реальності, що підпорядковує людину суспільству;

- у Гегеля взята діалектика. Нею замінюється діалектичний матеріалізм. Взятий також закон заперечення заперечення, який трансформований в абсолютне заперечення (негативна діалектика, як назвав її Адорно);

- у Вебера запозичене поняття раціональності, яке допомагає піти від «одновимірності» суспільства і людини і створити нове, нетотожне мислення, і у дусі якого інтерпретується категорія відчуження, до якої зводилися суперечності капіталістичного суспільства;

- у Канта взяті ідеї критики традиційного мислення [5,185].

Таким чином, можна зробити висновок, що ідейний базис філософії франкфуртців склав своєрідний варіант діалектичного фрейдо–марксизму із зверненням до раціональної філософії. Представники даної школи вважали, що буржуазне класове суспільство перетворилося на монолітну безкласову тоталітарну Систему, в якій революційна роль перетворення суспільства переходить маргінальним інтелігентам й аутсайдерам. Сучасне суспільство технократичне та існує за рахунок розповсюдження хибної свідомості за допомогою засобів масової інформації, а також популярної культури, і нав'язуваного культу споживання.

Методологічними принципами проведення досліджень представниками Франкфуртської школи можна вважати заперечення позитивізму з його розділенням цінностей та фактів; прихильність до ідей гуманізму, звільнення людини від всіх форм експлуатації; акцент на значимість людського начала у соціальних стосунках [2,21].

Основною тематикою досліджень науковці називають ерозію ідеалів Просвітництва дегуманізуючою технологічною раціональністю, що відбувається у сучасному суспільстві; тоді як основними ідеями

Франкфуртської школи вважаються: зображення пізнього капіталізму та соціалізму як різновиду єдиного сучасного індустріального суспільства; заперечення революційної ролі пролетаріату; абсолютизація діалектичної категорії заперечення (негації); критика тоталітаризму та авторитарної особистості тощо.

Отже, центр їх філософствування – людина у сучасному тоталітарному суспільстві та виявлення можливостей перетворення західного індустріального суспільства у вільну асоціацію індивідів, де кожний зможе проявити свої можливості для творчості.

Для більш повного аналізу теоретичної спадщини Франкфуртської школи необхідно дати коротку характеристику внеску деяких лідерів її думки у сучасну філософію. Авторка вважає за доцільне зупинитися на поглядах М. Хоркхаймера, Т. Адорно та Г. Маркузе.

Макс Хоркхаймер (1895–1973), директор Інституту соціальних досліджень, один із засновників Франкфуртської школи як системи філософських поглядів, вважав, що головна задача філософії в ХХ столітті – допомогти людині вистояти під натиском тоталітарних режимів і авторитарних методів тиску на індивіда. Ірраціональність сучасного світу можна подолати за допомогою критичного мислення, яке можливо сформувати тільки тоді, коли людина усвідомлює велич діалектики. В основоположній для Франкфуртської школи роботі, написаній Хоркхаймером сумісно з Т. Адорно, «Діалектика Просвітництва» (1947) показано, що діалектика просвітництва є природним принципом панування, якому підкоряється вся природа і який в європейській культурі модифікувався на основі техніки і технології, заснованої на раціональності. Європейська людина копіює природний принцип панування і за допомогою техніки спрямовує його проти самої природи. В цьому і полягає головна вада європейської цивілізації [5,186].

Теодор Адорно (1903–1969) був не тільки яскравим представником франкфуртської школи, але також і відомим естетом, що філософськи аналізував сутність музичних творів. Головну задачу своєї філософії Т. Адорно бачив в тому, щоб навчити заперечувати все логічно закінчене, завершене, традиційне, що, на думку філософа, завжди є «помилковою ідеологією» [5,186].

Найвідомішими філософськими працями Адорно є «Діалектика Просвітництва» (1947 р.), яку він написав разом із Максом Хоркхаймером; «Дослідження авторитарної особистості» (1950 р.); «*Minima Moralia*» (1951 р.) і «Негативна діалектика» (1966 р.). У «Діалектиці Просвітництва» Адорно далі розвивав ідеї Вальтера Бен'яміна та Фридриха Полека. Бен'ямін розчарувався в марксистській вірі в історичний прогрес, а Полек запевняв, що втручання в економіку руйнує соціалізм як альтернативу чи то авторитарній, чи то демократичній формі державного капіталізму. Такі думки спонукали Адорно вважати, що панування капіталу пронизує все суспільство. Контроль над масами й маніпуляція ними відбувалися завдяки стандартизованій «індустрії культури», яка заперечує індивідуальність і свободу. У своїх емпіричних творах Адорно сприяв ще й розвитку уявлення про авторитарну особистість [2,21].

Продовжуючи ці позиції теоретиків франкфуртської школи Герберт Маркузе (1898–1979), видатний популяризатор їх ідей, підкреслює, що сучасна західна культура, з її достоїнствами комфорту, технічної оснащеності, зручності буття і безпеки існування народжує репресивну

терпимість всіх членів буржуазного суспільства, їх одновимірність і проінтегрованість у всі суспільні відносини.

У роботі «Одновимірна людина» (1964 р.) він показує, як індустріальне суспільство, створюючи високий життєвий рівень, зв'язує руки всіх опозиційних сил. В цьому суспільстві відбувається не тільки техніко–технологічне, але і духовне нівелювання. Влада над природою, раціонально організоване виробництво й управління призводять до того, що виникає суспільство споживачів, а класичні, описані ще К. Марксом взаємостосунки між буржуазією і пролетаріатом, перестають здійснювати революціонізуючий вплив на розвиток людства [5,188].

Виникає нова соціальна реальність – суспільство споживачів, які стали одновимірними і проінтегрованими в існуючі суспільні відносини. На думку Г. Маркузе, в сучасному суспільстві немає інших суспільних сил, які можуть почати боротьбу проти суспільства, окрім тих, які відчують себе маргіналами. Це – третя сила в сучасній європейській культурі. Ця нова сила – це молодь і люди гетто. Слідом за Т. Адорно і М. Хоркхаймером, він повторює, що все, існуюче в сучасному західному суспільстві – помилкове і все це необхідно зруйнувати [5,188].

Таким чином, Г. Маркузе стверджує, що сучасне індустріальне суспільство конформічне. В своїй основі воно складається з маніпуляторів і маніпульованих і в ньому немає сил, що протистоять маніпуляції. Формування стандартних хибних потреб, що прив'язують індивіда до сучасного суспільства робить людей одновимірними в діях, вчинках, мисленні.

Отже, можна стверджувати, що саме праці названих мислителів склали велику частку дійсно оригінальних ідей Франкфуртської школи як напрямку теоретико–прикладних досліджень.

Підсумовуючи особливості становлення та розвитку Франкфуртської школи, можна зауважити наступне: там, де Маркс каже: «Це – історичний матеріалізм, і він є тим, чим є», Франкфуртська школа пояснює: «Це – історичний матеріалізм, і ось те, що у ньому правильно, ось – те, що невірне, а ось – як саме він працює» [8]. До того ж, окрім прямого впливу марксизму, Франкфуртська школа справила й власний вплив на філософію в цілому: була збережена концепція мета–аналізу суспільства через його економічні, політичні та соціальні системи; була представлена концепція соціальної філософії та теорія ролі повсякденної практики шляхом «міксування» філософської та емпіричної проблематики.

До переліку інтенцій Франкфуртської школи, що стали сьогодні інтенціями ліворадикальних соціологів США, можна додати також: прагнення активно асимілювати в соціології ідеї молодого Маркса (і окремі, відірвані від загального контексту, положення історичного матеріалізму і марксистської політекономії); спроби подолати те, що називається нині розривом суб'єкта і об'єкту в соціологічному дослідженні; орієнтація на збагнення індивідуально–унікального в протилежність «масоподібному», «типовому», на дослідження якого орієнтувалася (і орієнтується) офіційна соціологія; широке включення в сферу соціологічного розгляду гострих політичних проблем, з одного боку, і проблематики культури, яку соціологи віддавали раніше «гуманітаріям», – з іншого різке схилення в бік «макросоціологічної» проблематики, а також питань філософського, світоглядного і загальнометодологічного обґрунтування соціології [3,186].

От чому зберігає всю свою актуальність задача й подальшого всебічного критичного аналізу як оригінальної ідеології Франкфуртської школи в цілому, так і самотутніх концепцій й ідей окремих її представників.

Таким чином, в історії філософії, соціології та політології ХХ століття Франкфуртська школа залишила помітний слід, розкривши специфіку європейської раціональності, показавши роль і значення соціальних теорій, пов'язаних з практичними діями людей, підкресливши необхідність вироблення нового філософствування, що поєднує всі методи і способи осмислення світу — наукові, філософські, практичні, естетичні.

Література

1. Бурковський П. Проблема визначення влади у ХХ столітті. Реконструкція відносин панування у критичних концепціях А. Грамші і Франкфуртської школи / П. Бурковський // Людина і політика. – 2003. – №1. – С. 70–83.
2. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
3. Критика современной буржуазной теоретической социологии / А.П. Ковалев, С.М. Митина, Э.А. Орлова и др.; Ред. Г.В. Осипов. – М.: Наука, 2003. – 274 с.
4. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества / Г. Маркузе. – М., 1994. – 368 с.
5. Философия ХХ века: учебное пособие / [В. И. Добрынина, В. С. Грехнев, В. В. Добрынин, Н. Н. Лысенко и др.]. – М.: ЦИНО общества «Знание» России, 1997. – 283 с.
6. Review by Douglas Kellner for the 'Wiggershaus, Rolf. _The Frankfurt School. Its History, Theories, and Political Significance_. London and Cambridge: Polity and The MIT Press, 1994. Pp. 787.' [Електронний ресурс] – Режим доступу до рецензії : <http://www.uta.edu/huma/illuminations/kell31.htm>
7. The Frankfurt school [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : <http://home.cwru.edu/~ngb2/Pages/Intro.html>
8. The Frankfurt school [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : <http://filer.case.edu/~ngb2/Pages/Conclusion.html>

Соловьева А.С. История становления и теоретическое наследие Франкфуртской школы (1930–1960 гг.)

Анализируется история становления и теоретические достижения деятелей Франкфуртской школы. Рассматриваются исторические этапы ее функционирования и дана короткая характеристика деятельности ее лидеров. Особый акцент сделан на важности и оригинальности вклада Франкфуртской школы для социальных, философских и политических наук.

Ключевые слова: Франкфуртская школа, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, критицизм, неомарксизм, одномерное общество.

Solovyova, A.S. The history of formation and the theoretical achievements of the Frankfurt School (1930–1960th)

This research deals with the history of formation and the theoretical achievements of the Frankfurt School scientists. The historical stages of its functioning are examined and the short description of its leader thinkers' activity is given. The main stress is done on the importance and originality of the Frankfurt School contribution for the social, philosophical and political sciences.

Key words: Frankfurt School, M. Horkheimer, T. Adorno, G. Marcuze, the Critical Theory, the Neomarxizm, the One-Dimensional Society.